

Ажар? Каяа? Чүү?

ДУУН

АЗИЯ ТӨВҮНГЕ ДЕЛГЕЛГЕ

Эрткен дыштаныр хүннерде
Тыва Республиканың бир онзагай ча-
чарлериниң бирээзи Азия
Төвүнге Тываның дизайнерлер
Төвүнүн кижигүннери делгелге-
марканы организаастаан. Аңаа
национал идик-хеп даараар ар-
дуржулгалыг ус-шевер мастер
Таня Ондар баштаан анык
араныкчы кыстар аргаан, даа-
мидик-хевин делгеп салганнар.
Сураа Чоодунуң мельхиордан
Тыва национал стильдиг
адалгаларын, дизайнер Тана
Тың шынарлыг хөмдөн кылган,
араан сумкаларын, суй белекте-
арга-дуржулгалыг ус-шевер
стер Валентина Ондарның даа-
мидик-хевин делгеп салганнар.
Тоннарын Азия төвүн
уурган көрүп келген аалчылар
сонургал-биле көрүп, садып
турганнар.
Ус-шевер даараныкчыларның,
дизайнерлер звилелиниң
уургалаш 3 чыл бооп турарының
ажалыг ажилдиң ажил-чорудулга-
лар үеде сорулгаларының
айында чүүлү дараазында
рулгеден номчуур силер.

БӨГҮН

ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИ ОРГИП ЭГЕЛЭЭН

Депутат Роман Поманисочкин
таан хоорайның комиссия
Түннери «Чечектелген Кы-
мөвейге киржири-биле
кирген Кызылдың девис-
ерин эргий кезип эгелээн. Бо
н мөвейиниң 13 номинация-
56 чагыг кирген. Чашпан-
демисел база МИЧ-лерге
чырыдыышкын — ийи но-
минация сентябрь 1-ге чедир
ан. Эң эки кудумчу дээш
аңаа чагыглар кирбээн.
Төвүнүн шаңнал фондузун,
Төвүнүн чылдар-биле деңнээр, 3
улгаттырган, ниитизи-биле
100 рубль.
Төвүнүн организакчылары
дың мэриязының 107 дугаар
аңаа хулээп турар. Теле-
фон: 33-08.

ДААРТА

УЧУ МЕДИЦИНА ДУГАЙЫНДА ЛЕКЦИЯЛАР

Арта, август 2-де, 16 шакта
Национал музейинге
Республиканың Медицина-
айтырыглар институтунун
орунуң оралакчызы, шин-
и, медицина эртемнериниң
ады Лариса Ывьевна Куу-
ывада улусчу медицина:
«Амгы үе» деп лекция-
чуур. 2017 чылдың июнь
ызылга Улусчу медицина
кыттыг дээрзин сагын-

Күрүне Думазының депутадының ажил-албаны

КӨДЭЭ КУЛЬТУРА ОДААНГА

Депутат М.Ооржак-биле ужуражылга үезинде.

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депу-
тады Мерген Дадар-оолович Ооржак соңгукчуларының
мурнунга харысалгалыг болуп, Тывага келген санын-
да олар-биле ужуражыры чаңчыл болган.

Бо удаада депутат Каа-Хем кожуунунуң Ильянка суурда
соңгукчулары-биле ужурашкан. Чыылганнар-биле ажил-
агыйжы чугааны кылып, соңгукчуларның чагыгларына док-
таап, суурнуң көдээ Культура бажыңына куруг келбээнин
чугаалааш, культура одааның ажилдакчыларына эккелген
белээн сөңнээн.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның шугуму-

биле боттанып турар «Тус черниң культура бажыңы» деп
төлевилелдиң Ильянка суурда боттанып турары-биле холбаш-
тыр Культура одаанга 678.500 рубль өртектиг чырыктың бол-
гаш сцена каасталгазының дериг-херекселдерин, көрүкчүлөр
залына чымчак сандайларны клубтуң ажилдакчыларына
депутат хүлээди берген.

Ильянка суурнуң чурттакчыларының мурнундан Каа-Хем
кожуунуң Төлээлекчилер хуралының Баштыңы О.В. Коршев-
ский, администрация даргазы А.Х. Чалан-оол болгаш Каа-Хем
кожуунда «Чаңгыс демниг Россия» партиязының секретары
А.К. Иргит депутатка четтиргенин илереткеннер.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга — 2017

2017 чылдың ийиги чартында «Шын» солуннуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында
бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап
турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66	949,32
31730 — организацияларга	168,22	504,66	1009,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Хүннүң медээлери

ШУПТУ – ЧАШПАН-БИЛЕ
ДЕМИСЕЛЧЕ!

Республика хүнү (август 15) болгаш Хоорай хүнү (сентябрь 9) байырлалдарына найысылалды белеткээри-биле, бо суббота хүнүнден эгелеп Кызылга бок үнүштер, чашпаннар аштаарыглар талазы-биле субботниктерни эгелээр. «Хоорай байдалы» төлөвилелдин ажил-чорудулганында эртип турар «Чечектелген Кызыл» мөөрейге бо чылын шырыш үнгөн, көрүш чок чашпаннар аштаарына дузалажыр деп шийтпирлээн кижилерни шаңнап мактаар тускай аңгы номинацияны кириген. Олар дээр аныяктарның эки турачы командалары-даа, коллективтер-даа, ажил-ишчи бот-чаңгыс кижилер-даа бооп болур деп Кызылды чаагайжыдар талазы-биле кол портал vk.com/yvmeste.kyzyl дыңнаткан.

Мөөрейге киржири-биле чагыгларны болгаш кылдыганы ажил дугайында отчеттарны сентябрь 1-ге чедир «Чечектелген Кызыл» мөөрейниң оргкомитетинче кириер. Тиелекчилерни Хоорай хүнүндө шаңнап мактаар.

КЫЗЫЛГА КҮШТҮГ БОЙДУС
ХАЛАВЫ БОЛГАН

Июль 29 хүнүндө кежээкиниң 18 шак үезинде күштүг шуурган хадып, дагаа чуургазы хире хем-чээлди долулуг сугур чаас эгелээн.

Электри удазыннар үзүлгенинден, а чоокку Каа-Хемде мырыңай электри чагылары кээп дүшкенинден хоорайның кезек девискээрлеринге чырык өшкөн, теректер кээп ушкулгаан, эң ылаңгыя оң талакы эрик девискээринде 7 кудумчуда байдал нарын болган.

ОБЯ-ның ТР-де кол эргелелиниң медээлери-биле, хаттың дыңзы бир секундада 20 метр чедип турган.

Бойдус халавының видео, чуруктарын кызылчылар көргүзүп, ОБЯ-дан ол дугайында сагындырыг медээлер келбээн деп демдеглевишаан, ол-ла дораан Интернет четкизинче кирип салган. Ынчангаш дыка хөй кижилер дыштанылга черлеринге – парк, хөлдерге бойдус халавынга таварышкан.

Оң талакы эрик углай чоруур 11 дугаарлыг автобустун эң-не сөөлгү доктаар черинде кызылчыларның ажил-агыйларында чаа төрүттүнгөн хаван оолдары өлгөн. Бүрөн-Хем суурга күштүг хаттың уржуундан тус черниң клуву үрелген.

«Шуурган хенертен келген, огородка ажилдап орган мен, чүгле бажыңче кирип четтиктим. Бистиң хөзүндө дуураавыс дойлу болгаш, чүү-даа көзүлбес, долгандыр сарыг кылдыр хат бүгү дойну көдүргөн. Дыка күштүг кооңайнып-ла турду, сактырга-ла, хат бажыңны алгаш баар ышкаш. Ооң соонда долу, чаас... Дүжүт-даа чок!» – деп, кызылчы Елена Петроченко чугаалаан.

Июль 30-де Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле Чазак даргазының оралакчызы Аяс Чудан-оолдун удуртканы республиканың КЧС-тин дарый хуралы болган. Амыдырал-хандырылга бүдүрүлгелериниң байдалын контрольга алырын, кемдеп берттинген, когараан кижилерниң барын-чогун хынаарын, электри хандырылгазын катап тургузар ажилды эгелээр оралакчы дарга кожууннар даргаларына дааскан.

Кызылдың мэриясы бажыңнарның үрелиишкинин хынап тодарадыр ийи комиссияны тургускан.

ТЫВАНЫҢ УЖУДУКЧУЛАРЫНГА
ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

Красноярскиниң регионнар аразының девискээр эргелелиниң удуртукчулары «ТуваАвиа» РКП-ниң Ми-8 вертоледунун экипажына дүрген шудургу чоруу болгаш бедик мергежилдиги дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Июль 23-те 08.09 шакта дилеп-камгалаар талазы-биле дежурный экипажка «Регионалдыг каттышкан дилеп-камгалаар төптөн» «Дүвүрээзин» медээзи келген. 9 шак 8 минута турда агаар суднозунун командири Дарган Михайлович Осурчан, ийиги ужудукчу Николай Александрович Перетяк, бортмеханик Игорь Федорович Ланчиков составтыг экипаж регионнун дилеп-камгалаар бригаданың Федор Анатольевич Уханов, Альберт Климентьевич Ондар, Владимир Николаевич Тапынар – 3 кижиден тургустунган бөлүүн алгаш, № 24493 Ми-8Т вертолетдун олуттарында олурупкан.

Иркутск областа Хайыраканнун хөлдүн девискээринде Амфибия Л-42 самолет-биле озал-ондак болган черге 9 шак 28 минутада Кызылдың аэропортундан ужуп үнгөн. 13.03 минута турда регионнун дилеп-камгалаар бөлүүшүш кемдээн кижини Кызылда эмчилерге хүлээди берген.

Тува-онлайн медээлеринден.

Тываның Чазааның бирги оралакчызының ажил-херээ

ЭЭЛЧЕГЛИГ
СУРГАКЧЫЛААШКЫН

Эрткен субботада, июль 29-та, Тываның Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Органа Натсак Каа-Хем кожуунга сургакчылап чораан.

Бирги вице-премьер О.Д. Натсак-биле кады Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы М.Г. Монгуш, күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы Е.О. Саая, информация болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы У.В. Насюрюн, кывар-чаар чүүл болгаш энергетика сайыдының оралакчызы С.В. Седип болгаш яамыларның өске-даа харысалгалыг ажилдакчылары барган.

Олар кожууннун харысалгалыг ажилдакчылары болгаш актив-биле ужуражып, ажил-агыйжы чугааны чоруткан. Аңаа кожуунда яамыларның мурнады көрдүнгөн төлөвилелдериниң канчаар боттанып турарының талазы-биле айтырылгарга доктаап, оларны сайгарып чугаалашкан. Оралакчы сайыт бүрүзү Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының «Чаагай чорукче базым», Информатизация болгаш харылзаа яамызының «Күрүне ачы-дузасы улам чоокшулаан», Кывар-чаар чүүл болгаш энергетика яамызы «Энергия камналгазы», Саң-хөө яамызының «Саң-хөөге эки билиг-лиг Тыва» деп төлөвилелдериниң

Мерген Чооду, информатизация болгаш харылзаа яамызының консультанты.

Каа-Хем кожууннун девискээринде канчаар боттанып турарының дугайында таныштырганнар.

Тываның Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Органа Доржу-евна Натсак төлөвилел бүрүзүнге билдингир тайылбырны кылып,

чыылганнарның айтырыглары делгереңгей харыыны берген.

Ол-ла хүн кожуун төвүнге Каа-Хем кожууннун сумуларын баштыңнарының киржилгези-биле чыылган чон-биле ужуражып, ачугааны чорутканнар.

Билип алыры чугула

«МИР» КАРТАЖЕ ШИЛЧИИР

Бо чылдың июль 1-ден бюджет адырының шупту ажилдакчылары болгаш пенсионерлер төлевирниң «Мир» деп национал картаже шилчиир.

Амгы үеде бисте бар карталарны «Мир» деп карталарга кайы хире хуусаада солугуруп, ол канчаар болур дээрзин Россия банкызының Тыва Республика талазы-биле Национал банкының төлевир болгаш санажылга системаларының килдис начальниги Андрей СОКОЛОВТАН сонугурап айтырды. Ол мынча деп харыылады.

— Экономиказы сайзыраңгай хөй чурттарда боттарының национал төлевир системалары бар. Ол чүүл даштыкы экономиктиг болгаш политиктиг байдалдардан чурт иштинге төлевир болгаш санажылганың хамаарышпас чоруун камгалаар. — Бюджет болгаш социал адырда кижилер төлевирниң «Мир» деп картаже шилчиирин федералдыг хооллуда көрүп каандыр. Кымга база кайы хуусааларда оларны бээрин тайылбырлап көрүңерем.

— Бюджет адырының организацияларына чаа хүлээп алган ажилдакчылар, пенсиязын эң баштай ап турар пенсионерлер «Мир» картаны 2017 чылдың июль 1-ден ап эгелээн. Дораан сагындырып каайн, төлевирлерни банк карталары-биле чорудар арганы шилип алган хамаатылар дугайында чугаалап олурарым ол. Бюджет ажилдакчызы азы пенсионер бүрүзү шалыңын, пенсиязын, күрүнеден дузаламчыны акша-биле туда алыр, азы банкыда кандыг-даа карта-биле харылзаа чок хууда агар санынче шилчидип болур. Бюджет адырында ажилдап турар шупту ажилдакчылар 2018 чылдың июль 1-ге чедир «Мир» картаны

шупту алыр. А пенсионерлер «Мир» картаже чоорту шилчиир, амгы үеде оларда бар карталарның күштүг боор хуусаазы төңгүже чедир.

— Тываның шупту банкоматтары болгаш терминалдары «Мир» картаны хүлээп ап турар бе?

— Национал төлевирниң чепсээ «Мир» картаны бо чылдың июль 1-ден шупту банкоматтарга болгаш терминалдарга хүлээп алырын Национал төлевир системаның дугайында хоойлу шупту банкыларга даандырган. Тыва Республиканың девискээринде ажилдап турар кредит организациялары федералдыг хоойлужудулганың негелделериниң күүселдезин хандырган.

— Тываның чурттакчылары «Мир» картаны ажыглап эгелээн бе?

— Ийе. «Мир» картаны ажыглап эгелээнерниң саны хүннүн көвүдөп турар. Бо чылдың июль айда садыгларга болгаш ачы-дуза адырының бүдүрүлгелеринге 6 муңдан хөй кижиги «Мир» карта-биле санашкан, ол дээрже 2017 чылдың март айга деңгээрге, 20 катап хөйдүр.

— «Мир» картаже шилчий бээрже, ону ажыглааны дээш, өртөк өскерлир бе?

— «Мир» картаны үндүргени болгаш ону ажыглааны дээш, бир картаның өрттээ пенсионерлерге халас, а бюджет ажилдакчыларына амгы карталарны ажыглаанының өрттээндөн хөй эвес боор.

Өске категорияларның хамаатыларына «Мир» картаның тарифтерин банкылар тургузар. Боттарының клиенттеринге банкылар элээн эвээш тарифтерни саналдаар аргалыг болзун дээш, «Мир» төлевир системаны шупту чүүлдерни кылган.

— «Мир» картаны даштык чурттарда хүлээп ап турар бе?

— Кобейджинг азы кады ажыглап карталарны банкылар үндүрүп боттарына национал төлевир системаны берген. Ындыг картаны ийи төлөвис системаларының логотиптерини ооң мурнуку талазында барында билип ап болур. Россияга ол «Мир» карта боор, а даштыкы чурттарга – улустар аразының төлөвис системаның картазы. Ындыг карталарны банкылар үндүрүп турар Россияга кобейджинг киригенини ниити хемчээли муң-муң карталар.

— «Мир» картаны ажыглап арга хамаарыштыр айтырыглар тыптып кээр болза, хамааты чүнү кылыр ужурулугу?

— Хамаатың мурнунда бодуну банкызынга баар. Харылзажырың шупту медээлерин, кол-төптөрүң телефоннарын картаның арты талазында айтып каан, ол дугаарларга долгал болур. Россия банкызының интернетте сайтында хүлээп алыр чер-биле харылзажыр арга хамаатыларда бар.

— «Мир» карта-биле ажыглап хамаарыштыр хамаатыларда хомудалдар болгаш билдирүүлери кириген бе?

— Россия банкызынга чамдан айтырыглар кээп турар, олар кодуунда «Мир» карта-биле канча ажилдаарының, ону каяа ажыглап болурунун, ооң-биле даштыкы чурттарже үнериниң дугайында айтырыглар бооп турар.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ТУРАНДА ЧАА ХҮРЭЭНИ АЖЫТКАН

Шолбан Кара-оол биле епископ Феофан.

Эрткен пятницада Би-Хем кожууннуң Туран хоорайга Православ шажын-удулгениң апостол чергелиг Ыдык князь Владимир аттыг чаа хүрээниң ажыдышкыны болган. "Тыва", "Новый век" болгаш "ТВ-24" каналдарга ол угайында көргүзүп, дамчыдып каапкан-даа болза, "Шын" солунну дамчыш-ыр ырак-узак кожууннарда, суурларда номчукчуларывыска сонургадып едирери-биле хүрээниң ажыдышкынын көргөш келген "Шынның" тускай корреспондентизиниң бижээн материалын парладывыс.

ер-делегейде Бурган башкы чаңгыс болгай. Бөмбүрзектиң аңгы-аңгы арында Бурганның Ыдык Өөредиин шай шингээдиң ап, Чырык деңнел Ыдык Өөредигниң суртаалчылары кижилерни ол чурттарның чону та деңнел чүдүп чоруур. Ынчаарга аңгы чоннар аразында Бурганның Өөредиин баштай чедип алган ерниң саны харын-даа 120 муң турар. Олардан эң билдингирлери слав шажын-чүдүлгедө Христос, сажында Будда Шакьямуни, а ислам да пророк Магомед болур.

аңга сургакчылап чедергеш, бир сонуургап магадаан чүевис – эрте-славяннарның хүрээ тудар езулал-сагып тургаш кылган хүрээ тудуу е хире бээривиске, Кызылдың бол-аның епископу Феофан баштадыр ашкылар хүрээниң ыдыктаашкын

езулаын эгелей берген турлар. Оларны чурукка тырттырып алгаш, шаптыктавас дээш дашкаар үнүп келгеш, Алексей адага ужуражып, сонуургаан айтырыларывыска харыылап бээрин оон дилээривиске, ол күзелди-биле чөпшээрешти.

Тывага Енисей губерниязындан эң баштай көжүп келген чон бо черге турмчуп, бажың-балгат тудуун хөгжүдүп эгелээш, 1885 чылда Туран хоорайны үндезилеп тургускан. 1886 чылда оң чурт-такчылары чүгле 169 кижиге турганын төөгү материалдары бадыткап турар. А 1908 чылда маңаа Тывада бир дугаар школа ажыдышкыны болган. Оң соонда 1911 чылда православ шажынның бир дугаар – Ыдык Иннокентий хүрээзин ажыгдалга кириген. Революция соонда хүрээни хаап каапкан болгаш, а 1961 чылда шуут бузуп каапкан.

1978 чылда Туран хүрээзин катап тур-

гускан. Ол амгы үеге чедир чонга бараан болуп келгени бо. Ийи чыл бурунгаар Иннокентий хүрээзин эде кылыр дугайында чугааны чорудуп тургаш, ону буспайн, ол хевээр арттыргаш, оң чанынга правосла шажынның эрте-бурунгу хүрээ тудар чаңчыл-езулаалдарын сагып тургаш, чаа хүрээни тударын дугурушкан.

Хүрээни "Тыва хамааты төлевилел" ажык акционерлиг ниитилелдин төле-вилелин езуугаар, чоннуң, чүдүкчүлерниң, сайгарлыкчыларның, акционерлерниң болгаш өске-даа буянның сеткилдиг кижилерниң салган акша салышкынна-ры-биле болгаш чыгган акша-хөреңгизи-биле туткан. Чаа туткан хүрээни аждаар бетинде, Ыдык Владимир хаанның сүр-күчүзүн чедирери-биле Кызылдан үш хонуктуң крестиг аян-чоруун кылган. Ону Кызылдың болгаш Тываның епископу Феофан баштап чораан.

Чаа хүрээге эртенги номнал соонда епископ Феофан баштадыр лама башкы-лар Иннокентий хүрээзинче крестиг аян-чорукче үнүптүлөр. Кызылдан эккелгени Ыдык Владимир хаанның сүр-күчүзүн чаа хүрээниң чанында Иннокентий хүрээзинче кирип каан турганын Алексей ададың биске сагындырып чугаалааны эки болган. Чүү-ле ирги дээш көрүп манап турарымга, ширээ кырында салган, алдын болгаш өске-даа үнелиг даштар-биле каастаан, хаан кижиниң бергүн үндүрүп келдилер. Ыдык Владимир хаанның бергү-ле турган боор, демги үнелиг эт салган ширээзин мурнунга чалап алгаш, ол-ла чыскаалы-биле хевээр чаа хүрээге аппарып кири-бердилер. Коңга кагарын соксаан соонда база катап номнал эгелээш. Ыдыктаашкын езулаын бир шак ажыг үргүлчүлээш.

Ол үеде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, Россияның Күрүне Думазының депутаты Мergen Ооржак баштаан делегация, Би-Хем кожуун чагыргазының болгаш Туран хоорай чагыргазының даргалары чедип келген. Хүндүлүг аалчыларны ак кадаан сунуп, хлеб, дус болгаш сүттүг шай-биле хүндүлөп уткаан соонда, Тываның удур-тукчулары хүрээни барып көрбүшаан, Кызылдың болгаш Тываның епископу

Феофан болгаш өске-даа лама башкылар-биле ужурашкан.

Ыдык Владимир хаан аттыг хүрээниң ажыдышкыны-биле холбашкан хемчег-лерниң байырлыг кеззэнге белеткел доозулган соонда, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа, Күрүне Думазының депутаты Мergen Ооржак, Би-Хем кожуун чагыргазының даргазы Михаил Иусов, Кызылдың болгаш Тываның епископу Феофан олар адыш часкаашкыннарының үделгези-биле үш өңүг кожааны үзе кескен соонда, хүрээниң ниити ыры бөлүү белеткел алган концертин көргүскен. Тыва үндезин культура төвүнүн "Тыва" аас чо-гаал бөлүү хүндүлүг аалчыларга болгаш чыылган чонга тыва хөгжүм херекселдеринге аян тудуп бараалгаан.

Алексей ада.

"Хүрээ тудары – буянның болгаш берге ажил-херектерниң бирээзи. Маңаа хөй-ле кижилер күжүн үндүрер апаар. Тудуг ажилдарын чогуңгур-бүдүңгур болдуруп, ачы-буян көргүскени дээш, кымны-даа мурнай дээрги Бурган башкыга өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Силерге өөрүп четтиргенимниң чылыг сөстөрүн хүлээп ап көрүңер! Силерниң деткимчеңер-биле, Тыва черге аңгы-аңгы националдыг, шажын-чүдүлгелиг чоннарның чаагай-чол-дуг, таарымчалыг чуртталгазы дээш быжыг турушту көргүзүп чорууруңарның ачы-зында чаа хүрээни тудуп алдывыс. Бөгүн мында чыылганнарның-даа аразында, крестилиг аян-чорук-даа хүннеринде хөй националдыг, шажын-чүдүлгелиг чоннар кады тур бис. Бистиң Тывавыс каас-чараш бойдус-чурмалының, казымал-байлактарлыг шынарының талазы-биле, чурттап турар чоннарының найыралының аяннаш-как хөөнөшкээ-биле кайгамчык ховар чер-чурттуг бис. Хүрээ тудуунга салыш-кынын кириген бүгү-ле кижилерге, чонумга өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Бо дээрге анаа-ла бөдүүн тудуг звес-тир, Бурганга бараалгаан уран холдарның ажылының түнели-дир" – деп, Кызылдың болгаш Тываның епископу Феофан байыр чедирип тура, чугаалаан.

Хүрээни ыдыктап, ажитканы-биле холбаштыр ону туткан тудуг организа-цияларының төлээлери шаңналдарны алган. Ыдык Владимир хаанның 1000 чылдаанынга тураскааткан орус Православ хүрээниң юбилей медалы-биле "Тыва тудуг" КХН-ниң директору Сергей Сафрин биле "Тыва хамааты төлевилел" акционер-лиг ниитилелдин директору Борис Руднев шаңнаткан. "Тыва тудуг" КХН-ниң участок начальниги Владимир Ковригин, "Саян харылзаа сервис" КХН-ниң директору Александр Журавлев Кызылдың болгаш Тываның епископу Феофанның холундан өөрүп четтиришкын бижиктерин алган.

Даш-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Кожааны үзе кезип турары.

Тывада боттанып турар төлевилелдер

«Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» программа

ЧАДААНА ХООРАЙДА

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның эгелээшкини-биле «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программаны чурттуң шупту субъектилеринде боттандырып эгелээн. Ону ийи чадалыг чорудары көрдүнген: бирги чадазы 2017-2018 чылдар, ийиги чадазы 2018-2022 чылдар.

Социал-экономиктиг байдалы берге, бюджетти тодациялыг регионнарда бо программаны чорударынче улуг кичээнгени салган. Ындыг регионнар федералдыг бюджеттен саң-хөө деткимчезин алгаш, аңаа боттарының акша-хөргөзүн кириштирер ужурлуг. Бир эвес Тываны алып болза, республикага «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программаны боттандырынга федералдыг бюджеттен 45 890,7 муң, республика бюджетинден 2 415, 3 муң рубльди үндүрери көрдүнген.

Чадаана хоорайның чагырыкчызы Чойган Монгуш.

Бо төлевилелди боттандырынга хоорай, суурларның, хей квартиралыг бажыңнарның чурттакчылары идепкейлиг киржир ужурлуг. Ук төлевилелдин бир кол негелдези ыңдыг. Олар боттарының хуралдарына кайы девискээрни чаагайжыдары чугула деп шийтирн хулээп алып ужурлуг. Аңаа кандыг ажилдарны чорударын база шийтирлээр. Бажыңнар девискээринге уруглар ойнаар шөлдер деири, машина-балгат тургузар черлер кылыр дээш оон-даа чугула ажилдарны планнап болур.

Бир эвес бистиң республиканың «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программаны боттандырынга киржилгезин алып болза, бо ажил Кызыл хоорайда элээн идепкейлиг чоруп турар. Ындыг болур-даа ужурлуг, чүге дээрге Кызыл республиканың найысылалы, Тываның хоорайларының аразында элээн эки чаагайжыттыңан хоорай.

Республиканың өске хоорайларының «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программага киржилгези кандыгыл? Тывада элээн улуг хоорайларның бирээзи, Чөөн-Хемчик кожуунунң төвү Чадаана хоорайның чурттакчыларының бо чугула программага киржилгезиниң дугайында хоорай администрациязының даргазы Чойган МОҢГУШ-биле чугаалаштывыс.

— Чойган Анатольевич, «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программа дугайында массалыг информация чепсектеринде хөйү-биле чырыдып турар-дыр. Чадаана хоорайның удуртулгазы база чон аразында бо программаның дугайында тайылбыр ажылын чорутканна боор. Чоннуң хамаарылгазы болгаш киржилгези кандыг-дыр?

— «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программа эң ылаңгыя Чадаана ышкаш улуг эвес, бюджетинде акша-төгери кызы хоорайларга дыка дузалыг программа деп билип турар бис. Федералдыг болгаш республика бюджеттеринден бо программага

үндүрген деткимче акшага муниципалдыг бюджеттен акшаны, эвээш-биче-даа бол, немей үндүрүп, тургустунуп келген органы дээштиг ажыглаар сорулгалыг бис. Чадаана хоорайның чурттакчыларының аразында «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программа дугайында тайылбыр ажылын чоруттувус, эң ылаңгыя хей квартиралыг каът бажыңнарның чурттакчыларының аразында. Победа кудумчуда 80,82,84 дугаарлыг хей квартиралыг бажыңнарның чурттакчылары дыка идепкейлиг болган. Оларның чурттап турар бажыңнарының девискээринге чаагайжыдылга ажилдарын чорудар деп шийтирлээн бис. Бо дээрге ук бажыңнарның чурттакчыларының, Чадаана хоорай чагыргазының болгаш программаны хоорайга боттандырынын деткип турар хей-ниити организацияларның, эң ылаңгыя «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның тус черде эге организациязының каттышкан шийтири-дир. Победа кудумчуда 80,82,84 дугаарлыг хей квартиралыг бажыңнарның чанынга бичии уруглар ойнаар шөлду деири, бажыңнарның ниити девискээрин чаагайжыдар ажилдар көрдүнген.

Чадаана хоорайның чурттакчыларының барык шуптузу хоорайның төвүнде шаг-төөгүнүң сесерлиин катап тургузар дугайында саналды чаңгыс үн-биле деткээнер. Ол сесерлик дээрге шаанда бичии уругларның ойнаарына ынак. Чадаананың аныяктары аңаа чыгылып, оюн-тоглаа эрттирип, черле ынчаш чоннуң дыштанырына ынак сесерлиин турган. Ону чаартыр чаагайжытпайн, улуг-биче кижилерниң аңаа дыштанырына таарымчалыг байдалды тургуспайн, черле ынчаш ынаар сагыш салбайн турган чылдагаан-биле сесерликте ыяштар, үнүштер кургап, бичии парктың дериг-херексели эргижирээнинден ол чоорту шуут кагдыңан, арагачылар чыгыр чер апарганы чажыт эвес. Чадаана хоорайның хей-ниитизиниң, чагыргазының шийтири-биле сесерликти катап чаартып тургузар, чоннуң культурулг дыштанылга эрттирер чери кылыр деп сорулганы салган. «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның эгелээшкини-биле боттанып эгелээн «Таарымчалыг хоорай девискээрин тургузары» деп программа бо ажилдарга деткимче болган деп чугаалап болур.

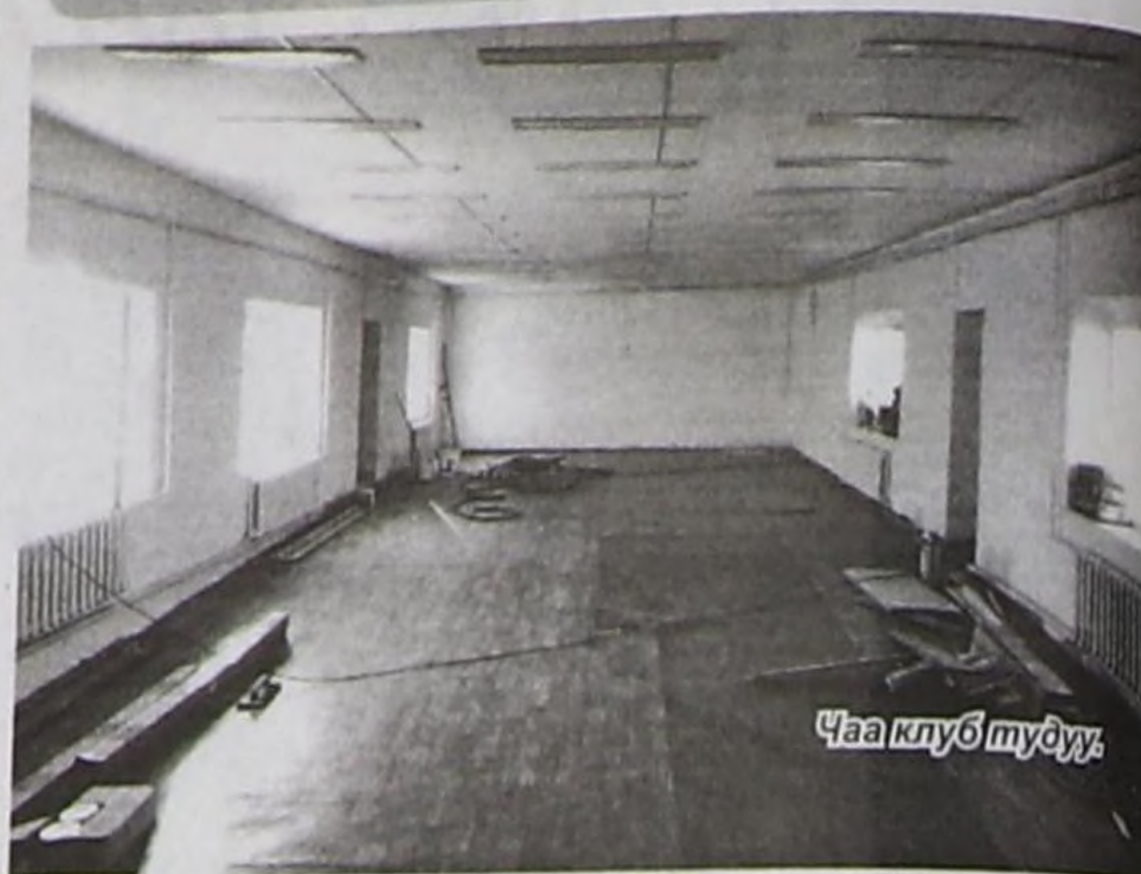
— Тодаргайлаар болза, сесерликти кымнар чаартырып? Кандыг ажилдарны кылырыл?

— Чадаана хоорайның төвүнде сесерликти катап чаартыр ажилдарга киржилге дугайында аукцион чарлаан. Ону ажил-агийжы сайгарлыкчы Нина Монгуш ойнап алган. 3 миллион 600 муң рубльди сесерликти чаартырынга алган. Тандының ыяш ажил-агийжындан кара талдың тускай өстүргөн өзүмнерин садып алгаш, сесерликтиң кыдыын дургаар олурткан. Ниитизи-биле 200 хире өзүмнер. Сесерликте мани-хүртүнүң тудуун эгелээн, оруктарында, шөлдериңде брусчатканы база чадып турар.

Сесерликти катап тургузарына боттарының акша-төгериин үндүрер хууда инвесторлар база бар. Мигадо Монгуш сесерликтиң девискээринге кыш, чай чок уруглар ойнаар шөлду тудар. Чайгы үеде уруглар чайганыр, бөөлденир дээш өске-даа оюннарны ойнаар дериг-херекселди аңаа тургузар. Кыжын оолдар, уруглар сесерликке конькилээр, чунгуулаар спортчу шөлдери тудар. Александр Балчырак улуг эвес өг-ресторанны сесерликтиң девискээринге ажадар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ чугаалашкан. Даш-оол МОҢГУШТУҢ тырттырган чуруу.

«10 көдээ клуб»

Чаа клуб тудуу.

СЕПТЕЛГЕ АЖЫЛДАРЫ КИДИН-ТҮЛҮК

Тываның культура яамызының «10 көдээ клуб» деп мурна сорулгалыг төлевилели дээрге-ле чаа болгаш чаартыңан культу бажыңнары-дыр! Көдээ черниң чурттакчы чонунга чаа дыштаны культу, харын-даа өөредилге төптери-дир. Культура яамызы дыңнады-биле, Барыын-Хемчик кожуунунң Дөң-Терезин су чаартыңан культура одааның септелге ажилдары адалталып чоокку хүннерде байырлыг ажыдышкыны болур.

Бөгүн Дөң-Терезин Культура одааның девискээрин херимнеп, электри системазын, ол ышкаш видео-хайгаарал камераларын тургузар ажилдар чоруп турар. Тудуг 99 хуу кылдыңан. Септелге ажилдарын «Гарант-Строй» КХН-ниң 18 тудугжузу кылып турар. Тудуг компаниязының удуртукчузу Владислав Даспактың чугаазы-биле, тудугжулар эртенгиниң 8 шактан кежээ 20 шакка чедир кызып-кылайып ажилдап турарлар: «Ажылывыс колдуу доозулган деп чоргаарал-биле чугаалап болур бис. Тус чер чурттакчылары ону четтикпейн манап турарлар. Ажил үезинде улуг, бичии-даа чон келгеш, сонуургап айтырып турдулар. Оларның манап турары оон-на илдең. Август 4-ке чедир ажылывыс доосту бээр деп бүзүрөп тур мен».

Шак ол үеде Чаа-Хөл кожуунунң Кызыл-Даг суурда культура бажыңының септелгези чоруп турар. КХН «Строй-экспресс» күрүне чагы-биле 5 255 650 рубльге керээни чарган. Тудугжулар июнь 9-та ажылын эгелээн. Бо хүнге чедир тудугнуң 20 хуузу кылдыңан.

Каа-Хем кожуунунң Сарыг-Септе чаа культура төвүнүң тудуунун дөртүң бир кезээ кылдыңан. Ажил июнь 5-те эгелээн. Девискээрин херимнээш, таваан салгаш, оңгарын каскаш, монолиттиг шывыын долдур куткаш, тууйбу ханаларын сала берген.

Ол ышкаш Өвүр кожуунунң Чаа-Суурда чаа культура одааның дөртүң бир кезии кылдыңан. Ону «Эне-Сай Тудуг» КХН дугуржулга өзугаар кылып турар. Оон күрүне керээзи 15 255 608,65 рубль. Ажилдар июнь 16-дан эгелээн. Бо хүннерде тудугнуң таваа салдыңан, ханаларын салыры дээш оон-даа өске ажилдар чоруп турар.

Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкта Культура ордузунун септелге ажилдарының чарты кылдыңан. Ону «Бодарал» КХН 10 941 380 рубль күрүне керээ-биле

септел турар. Бо хүнде сериниң дөртүң бир кезии кылдыңан, таваан салгаш, оңгарын каскаш, монолиттиг шывыын долдур куткаш, тууйбу ханаларын сала берген.

Сүт-Хөл кожуунунң Ак-Дашта культура бажыңының тудуунун таваа-ла тургузуп эгелээн. Хуу гарлыкчы А.Д. Самчан 15 329 000 рубльге керээни чарган.

Бөгүн ниитизи-биле 118 миллион 125,52 муң рубльге күрүне керээзин чарган. Культура бажыңнарының чырык болгаш үнүш-херекселдери, сцена идик-хөрүкчүлөр залының креслолары тыңган, ам чүгө тудугларның доорун манап турар. Келир неделя эгезинде Баян-Кол, Дүрген болгаш Белдир-Арыг суурларның культу бажыңнарының тудуунга күрүне рээлерин чарар.

Бистиң

Тудугнуң таваан салып турары.

Чаа-Хөл суур Тывада база бир төөгүлүг черлерниң бирээзи. Ол бүгү кожууннарның ортузунда турар болгаш, садыг-саарылгага тарымчалыг. Суурну 1887 чылда хакас, орус садыгжылар, тараачынар үндөзилеп тургускан. Ол үени-биле алырга, Чаа-Хөлге эң-не угуус-тывыш бүдүрүлгелери ажыт-тылган турган. Алгы-кеш эптээр деп, ол эптеттинген кештерден идик-дел, чүген-чулар, кара-былгаарны бүдүрүп үндүрүп турган.

КОЖУУННУҢ ТӨӨГҮЗҮ

Баштайгы суур Улуг-Хемний кыдынынга
Ол суур өрттенип калган соонда,
суу кедээр катап тудуп эгелзэн. Чаа
22 каът школа, интернат, клуб,
столовая, садыглар чоорту не-
мэл чылдан чылче улгадап орган. Чурт-
ончу эптиг-найыралдыг, ажил-ишке
ылын, кончуг-ла солун, тутундурбас
чуртап эрткен улус. Кажан Саян-
ГЭС-ти тургузары-биле Чаа-Хөл,
Кара-Тал суурларывысты бузар,
көжүрер деп чугаа үнүп кээрге,
караңгылаш дзэн ышкаш болган
Көтүг-шыктыг девискээрлер суг
амырының адаанче кирген. Эрткен
сактып чугаалаар болза, кончуг на-
агылаш берге үе. Үш аңгы суурнуң
ышгы чону өскөн-төрзөн черин каап
шаг болганнар.

а Чаа-Хөл суурнуң тудуу 1974
н эгелээш, 1990-1991 чылдарга
уламчылаан. Ам бо хүнде сууру-
рттакчылары үш муң ажыг, улуг
бажыңнарлыг, каът-каът албан
лиг, чаа чараш культура одаглыг.
уста биче бүдүрүлгө черлери чыл
тудум немежи, чылдан чылче
ап турары өөрүнчүгү. Чаа-Хөлчүлөр
уг-ла! Чоннуң тудуу деп болур
аш хүрээни тудуп алганнар. Бүгү
амаанчок, даштыкыдан аалчылар
гап күз – Авыда бурган саадап
өөрүнүң ыдыктыг тураскаалының
ын 2012 чылда суг оруундан чай-
кылдырып алганнар.

Чыл Чаа-Хөл кожууннуң чурттакчы
уш дакпыр байырлал. Чаа-Хөл
үндезилеттинип туттунганындан
10 чыл ою, кожуунувус тургустун-
ган 75 чыл, буурап дүшкениниң
катап тургустунуп, сайзырап эге-
ден бээр 25 чыл ою болуп турар.
Хөл кожуун 1941 чылда тургус-
Чурттакчыларлыг черлери: Чаа-
ара-Тал, Үрбүн, Кара-Суг, Хе-
сулуң-Терек, Ак-Дуруг, Шанчы,
1961 чылда РСФСР-ниң Дээди
ниң Президиумунуң Чарлыы-биле
п болгаш Сүт-Хөл кожууннарны
н. Оон соонда 1991 чылда Тыва
тиканың Дээди Совединиң док-
биле Чаа-Хөл кожуунну катап
ин.

тунуушта сөөлгү чылдарда мал-
жы өзүп, мал ажылыңче аныктар
алды-биле кирип турары дыка
т. Тыва улустун «Инектиг киж
йлуг киж каас» деп мерген угаа-
тык-өскөн ханы медегер билип

БИБЛИОТЕКА – ТӨӨГҮНҮҢ,
САЙЗЫРАЛДЫҢ ДӨЗҮ

Чаа Чаа-Хөл суурга баштайгы библиотекa 1978 чылда эрги клубтун бир өрээлинге тургустунган. Ооң эргелекчинге Любовь Ивановна Максимова ажылдаан. Ол үеде библиотеканың номчукчулары тудугжулар, спецкомандатураның ажылдакчылары, удуртукчулар болгаш оларның уруглары турган. Номчукчулар саны 320 киж, 2 столдуг, 3 стеллажтыг, 615 номнуг турган. Библиотеканың ном фондусун четчелээри-биле Улуг-Хем кожууннун библиотекa системазының ди-

Чаа-Хөлде чаа хүрээ.

ректору Тамара Николаевна Никитина улу
ажылды кылган. Ак-Дуруг, Арыг-Бажы, Ша-
гаан-Арыг, Арыг-Үзүүден номнарны чыгган.

Чылдар эртен тудум библиотеканың номчукчулары-даа, номнары, солун-сеткүүлү-даа көвүдөп, ажил-ижи шуудай берген. Ном саңы 9675 четкен. Иденкей-лиг номчукчулары: Оппай Т. Дүвен-оол, Л. Суваң, П.Т. Маады, К. М. Седип, К.А. Мохова, А.С. Дзюбьяк, В. Уланова дээш өскөлөр-даа.

1985 чылда Чаа-Хөл суурнуң ниити библиотеказын уруглар библиотеказы кылдыр эде адаан. Библиотеканы Строительная кудумчузунда ийи аал чурттаар бажыңче көжүргөн. Улуг-Хем кожууннун төпчүткөн библиотека системазынын директору М.А. Канзан турган. Уруглар библиотеказынга «Краевед» деп сонуур-гактар клуву ажыттыганын соонда, клубтун ажылынга башкылар М.О. Монгуш, М.К. Кувак идепкейлиги киржиپ турганнар. Чаа Чаа-Хөлдүн уруглар библиотеказы республикага чарлаан соңчарышса 1-ги черни алган. Ол-ла үеде «Кызыл галстуктуглар чуртту» деп мөөрейге киришкеш, база 1-ги черни алган. Уругларга өртөктүг белектер болгаш 7-ги класстың өөреникчилери Алдынай Хомушку, Олеся Очур «Артек» лагереже баар путевканы чаалап алганнар. Бо бүгү аылдарның кол удуртукчузу библиотекары З.Т. Хүлбүзек өөреникчилер, башкылар-биле демнежип кылып турган. 1992 чылда Чаа-Хөл кожуун катап тургустунуп кээрге, библиотеканың директорун-га З.Т. Хүлбүзек томуйлаткан. Ол Канск хоорайга кады өөренип чоразан эжи Д.Т. Чозуту биле бүгү чуртталгазын библиотека херээнге бердиниң, уруг-дарыгны номга

ынак болурунга, шын орукче углап баштаа-
рынга улуг үлүүн кирип, мергежилнге
шынчы болуп, орнун солуп ажилдаар
аныяктарны өөредип кижизиткеннер.
Ам бо хүнде хүндүлүг дыштанылгада
да болза, библиотекааның хоочуннары
Л.М. Сундуй, К.М. Сүгежик кожуунуң
библиотекаказының төөгүзүңге балалбас
исти арттырганынга чоргаарланып чор
бис. Библиотекааның материал-техниктиг
баазазы аныяк шудургу ажилдакчылар
Д.Д. Даспак, У.М. Монгуштуң удуртулга-
зы-биле 2000 чылдарда экижээн. 2012
чылда кожуун библиотеказынга Инфор-
мастыг медээ чедирер төп айттынган,
2015 чылда Ак-Дуругнуң М. Өлчей-оол
аттыг көдээ библиотеказы ч.аа хевирни
модельдиг библиотеказы кылдыр эде
кылдынган. Үениң аайы-биле септелге
ажылын чорудуп, таарыштыр дериттин-
ген: интернет четкизи, чаа телевизор,
өңнүг принтер, проектор, экран, ноутбук
дээш номчукчуларга херек чүүлдер бар.
Библиотекааның ажилдакчылары келген
чонга кичээнгеилиг, дузааргак, тывынгы

чоруу-биле номчукчуларның хүндүткелин
чаалап алганнар.

КЫРГЫСТАР

(Меңниг-оол Чолдай кырган-авайның сактыышкыны, 2004 чылдың апрельде Ч.У. Өдегей дыннап бижээн)

Чаа-Хөл унунга чурттап чораан
тываларның кол ызыгуурunga түлүштер,
монгуштар, ховалыглар, кыргыстар, сат-
тар хамааржыр чораан. Кыргызстар деп
төрөл бөлүктүн чурттап чораан черлери
Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем. Ынчангаш оларны
Ортаа-Хем кыргыстары болгаш Куйлуг-
Хем кыргыстары деп аңгылап турган. Кыр-
гыстар ук шаандан тура-ла бүгү тыва чон
дег, хуу ажил-агыйлык чораан. Колдуунда
хой, өшкү, инек азырап, тараа тарып чора-
аннар. Кыжын Сайыр-Бажы, Сарыг-Хөлчүк,
Кидистиг-Өдек, Чүрек-Хая деп черлерге
кыштап, чайын Хөлчүк, Чайанныг-Аяң, Ак
Сайыр-Бажы деп чайлагларга турлаглап
чораан. Кыргызтар 4-5 аал кожа чурттап,
аът-шарызын ачылажып, ажил-агыйын
демнежип кылыр улус. Час дүжөргө,
баштай бир аалдың хоюн кыргыыр, дүгүн
3 айга чедир шыгжап алыр. Август айда
дүк салыр үе кээрге, база-ла баштай
бир аалдың дүгүн демнежип дыдар, оон
савааштаар, салыр. Оларга дүк салыр
деп ажил байырлал-биле дөмей. Дүктү
салгаш, өг кидизи кылыр, ширтек сырыыр,
дүгүнү базырыгларын, курларын база оон
ылыр. Тараазын, чазын черниң дажын
ыштап, буга суу-биле суггарып тургаш,
арыыр. Ажаарда база дем-биле кылыр.
Тараазын, хол-биле кескеш, 4-5 аътты
азы шарыны адагашка кошкаш, сывындан
оорулдур бастыраар. Оон хатка саарар.

Келир часка чедир уургайлап база каар. Арбай тараазын барбалааш, хеме-биле Чаа-Хөлче кежирип алгаш, ында кыдат бүүзелер болгаш орустар садыындан пөстаавыга орнап алып. Чой боорга уруглар ай, бес казар, күзүн тооруктаар. Хөлчүк деп черге тоорук кедергей үнөр. Бести сугга хайындыргаш, дискеш, азып алып. Ону хоюдур соктааш, сүтке холуп чиирге, кончуг чаагай чем болур. Уруглар би-чиизинден эгелеп боттарының шыдаар ажилын кожа аалдарның уруглары-биле демнежип кылырлар.

Чаа-Хөлдү база бир алдаржыдып турар
чүүл – ойтулааш оюну болур. Ойтулааш
аныктарның арнын чазып, таныжып алыр
аргазы. Ол оюн айның 15 үезинде, чырык
дүнелерде болур. Аалдардан озалааш
черге аныктар чыгып алгаш, «ак ыяш»,
«согур-аза», «чинчи чажыар» деп оюн-
нар ойнап, кожамыктаар, тывызыкажыр
чораннар. Аныктарның ырлажып чоран
ырылары кончуг хей.

Алаак шыктыг Чаа-Хөлгө
Арбай, тараа тарыксаар мен.
Анай кара кулугурнуң
Арбанынга кириксээр мен.

Судактарлыг Чаа-Хөлгө
Сула, тараа тарыксаар мен.
Суук чаштыг кулугурнуң
Сумузунга кириксээр мен.

Оорарган Ортаа –Хемниц
Оруу кайыл, чири кайыл?
Ортун кара оолдарның
Ойнап хонар чери кайыл?

Узун баткан Ортаа-Хемниц
Угулзалаан оруу кайыл?
Уругларның, оолдарның
Ужуражыр чери кайыл?

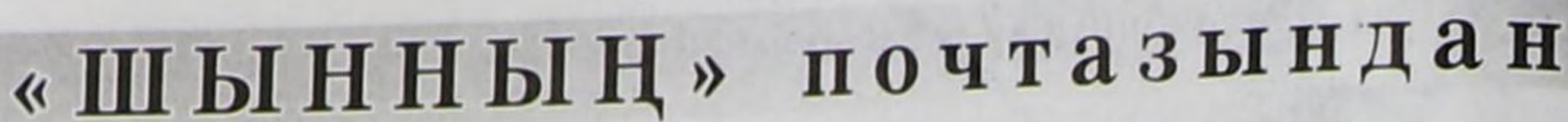
Дүн ортузунда аныяктар дыка ырак черлерни эртип кааптар турган. Чижээ, Ак-Дуругдан Кызыл-Дагны эрткеш, Ак-Хемге чедир...

Бир солун чүве – май айда кыргыз-
тарның чыскаалы болур. Ону арбан суму
даргалары баштаар. Аът чарыштырар,
мөгелер хурежи болуп, ойнап-хөлгээр,
чылдың-на чыгыр черлиг. Эйлиг-Хем
кыргызыстары база кээр. Ортаа-Хемниң
Кызыл-Хая деп черге, Хөлчүктүн Кудук деп
черге чыскаалын эрттирер. Идик-хевин
каас-чараш кылдыр кеттиниң алган болур.
Кыргызтарның угунда Даваанак, Дақыр
хам деп хамнар чораан. Уруг-дарыг аарый
бээрге, чалап алыр, Кешпи Нава деп лама
башкы база чораан. Ол оъттардан эм-таң
кылыр.

Кажан Тывага сууржуң амыдырал эгелей бээрге, кыргыстар чамдыызы Урбүнче, чамдыызы Кара-Талче көжүп келгеннер. Урбүнге Сталин аттыг колхоз, Кара-Талда «Победа» колхозу тургустунган, тудуг ажылы эгелзэн. Баштай школа, эмнелге, контора тудуун чоннуң күжү-биле туткан. Тудугжулар Бүдүп Ховалыг, Ховалыг Доржу, Шойдак Ховалыг, Мирзин Ак Кижиге. Тудуг даргазы Суваң Тулуш, комсомол эге организациязының даргазы Байыр-оол Ховалыг турган. Шүүгү даргазы Очур Кыргыс, колхозтуң бухгалтериге Чанчыы Сат, садыгжы Көдүрер Биче-оол. 1948 чылдан бээр колхозка 12 саанчылыг ферма тургустунган. Ферманың бригадири Очур-оол Сат, инек кадарчызынга Меңниг-оол кырган, бызаа кадарчызынга Татьяна Меңниг-оол, дагаа фермазының эргелекчизинге Байыр Меңниш, хаван фермазынга Байыр-оол Сат ахылдан турган.

Үе эрткен тудум-на Чаа-Хөл суурда чаа тудуглар немежип, ажыл-агый сайзырап орат. Чаа-Хөл кожууннун девискээринге чурттап чораан төрөл аймактарнын угүдөзү үзүлбейн амдыгаа чедир чурттап чоруурлар.

Чойгаана ӨДЕГЕЙ,
кожуун библиотекасының
методизи.

Кара-оол ЛАПЧ
90 чылдарда райкуусу
даргазы чораан, совет, па
тия органнарының болга
көдөз ажил-агыйыны
хоочу

Эрткен субботада, «Хүреш» стадионунга Тыва хүреш федерациясының шаңналы дээш күрүне ады чок мөгелер аразында тыва хүреш маргылдаазы болган. Аңаа кижизи-биле 115 мөге бүрүткеткеш, үжүрлөшкөн хүрешкеннер.

Күрүне ады чок мөгелер аразында турар хүреш бир-ле дугаар 2016 болган, бо чылын ийи дугаар болган бо. Ук хүрешке дөрт шыырак мөгелер аразында кирип хүрешкен мөгелер республиканың Начын мөгелеринин да рейтингке кирер – шүүлген бир дугаар, үжүрлөшкөн мөге ийи үшкү-дөрткү черде мөгелер: мөгелер мөгеге октаткан мөге үш дугаар, мөгелер мөгеге октаткан мөге дөрт дээш ээлчег аайы-биле ат алып чаалап алганнары ол.

Күрүне ады четпээн дээрден башка, республиканың шыырак дээн мөгелери дачыр тутчуп, адааннашканының ийде, сес шыырак мөгениң аразында: Хем кожууннуң шыырак мөгези Монгуш, Эрзин кожууннуң аныяк Баткар Баасан, Өвүр кожуундан Доржукай, Айдың Тун база Сайдаш, Чаа-Хөл кожуундан Кежик Шыырап, Хөл кожуундан Кайгал-оол Ондар Сергек Ондар кирип келгеннер. Аразында салыгда Баткар Баасан Монгушту, Сергек Ондар Айдың Кежик Шыырап Кайгал-оол Ондардаш Монгуш Оттук Доржукайны да октап алганнар.

Мөгелер артканда, Сергек Ондар айдаш Монгуш, Баткар Баасан ок Шыырап таварышканнар. Изиг түннелинде Сергек Сайдашты тан.

Ор биле Кежиктиң хайымныг болган маргыштыг байдал тургустунуп чамдык улус: «Кежик октаан», «Баткар октаан» деп үймээн нер. А херек кырында арга мөге – Кежиктиң дискээ болгаш ор-ле дугаарында черге дээпке-чурук илереткен. Ынчалза-даа аның кол шииткекчизиниң шиит-е: «Дең» дээнинге таарзынмаан мөге – Баткар Баасан мөге са-аңаа бергүн берейн турда-ла,

• Спорт — тыва хүреш • спорт — тыва хүреш •

СЕРГЕК ОНДАР ШҮГЛҮП ҮНГЕН

ооң холундан бергүн ушта тыртып алган, хүндүткел чок чоруун көргүскен дээш, маргылдаага киржир эргезин казыттырган, Кежик Шыырап дараазында салыгже кирген.

Мөгелер кижизин бир-ле дугаарында бодунуң удурланыкчызын, мөге салыкчызын болгаш көрүкчү чонун хүндүлээр үжүрлүг. Маргыштыг байдалда шииткекчилер чеже-даа шын эвес түңнел үндүрген болза, сагыш-сеткилин оожургадап, багай аажызын көргүспези күзенчиг. А мөгелер салыкчылары – дуржулгалыг хоочун мөгелер, тренер-башкылар база-ла алдар-аттыг, аныяк, бичии-даа мөгелерни чаңгыс аай хүндүлээр чугула. «Улугну – улуг, бичени – бичии деп хүндүлээр» дээн өгбелеривистиң мерген угаадыглыг домаа бар болгай. А маргылдааның кол шииткекчизи Владимир Комбуй-оолович Монгуш шын болгаш үлегерлиг шиитпирни ол-ла дораан үндүргенин демдеглевес арга чок.

Бо болган таварылганың даартазында интернет четкизинде бодунуң хуу арнында Баткар Баасан:

«Хүндүлүг тыва хүрештиң аарыкчылары, хүндүлүг чонум! Сагыш-хөңнүмге сыңышлас берге-даа болза, бо чагааны бижип олур мен. Чажымда, билип кээримге-ле, тыва хүреш мээң чуртталгамның кол угланышкыны болган чүве. Хүрешке, тыва кижизин бүрүзү дег, ынак болгаш шынчы бердинип чор мен. Бүгү мөге акыларым ышкаш, хүреш бүрүзү кандыг-даа маргыш, сагышка эпчок, аарышкылыг чүүл чок тайбың эртерин күзеп чоруур мен. Ынчалза-даа кымның-даа бажыңа кирбес чүүлдер болу бээри – чамдыкта мөге кижиниң буруузу-даа эвес бооп болур. Дүүнүгү болган эпчок байдал дээш сеткил-чүрээмниң ханызындан буруумну миннип олур мен. Ындыг байдал болуп, мындыг маргылдаалыг чүүлге кире бээри кымга-даа күзенчиг эвес болгай, ынчалза-даа чамдык көрүкчүлөр өскээр билипкен база чадавас. Бо болган чүүл дээш буруум миннип ор мен, билип, хүлээп алырыңарга

Мөгелерниң байырлыг чыскаалы.

Б.Баасан биле К.Шыырап хүреш үезинде.

ен мөге Ондар.

Үжүрлөшкөн мөге Кежик Шыырап.

идегеп артым, чонум.

Бодум тыва хүрешке болгаш тыва чонумга шынчы бараан болур дээш, кызып чоруур мөгелерниң бирээзи мен. Чонумнуң, силерниң ачы-дузаңарда хүрешке чүткүлүм улам күштөлир... Хүрежир, хүрешке белеткенир эргемни казывазыңарны диледим. Чонум, силерге бедик хүндүткел-биле, Баткар Баасан» –

деп буруузу миннип турарын илереткен. Үжүр-шүүлде хүрежинге Сүт-Хөл кожууннуң шыырак мөгези Сергек Ондар бодунуң онаа Кежикти октааш, күрүне ады чок 115 шыырак мөгениң аразындан тулган чемпион болуп шүглүп үнген.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Херэзжен кижиниң организмде аңгы-аңгы чугула функцияларны күүседип чоруур янзы-бүрү гормоннар бар.

Гормоналдыг эмнерниң составында экстроген болгаш прогестерон деп ийи гормоннар херэзжен кижиниң организмде ылгалып чоруур гормоннарга дөмейлешкек болуп турар. Кажан ындыг эмнерни ижерге, овуляция (эр кижиниң үрезин хүлээп алырынга белен апаары) болбас. Ынчангаш гормоналдыг эмнер — кадыкшылга айыыл чок болгаш иштелдирбес шынарлыг.

Гормоналдыг эмнер ижерге, херэзжен кижини сөөлүндө барып рактан аарыыр дижири шын бе? Чок. Гормоналдыг эмнер уруг савазынга, ячниктерге база эмг бестеринге (чамдык медээлер езугаар) рак тывылдырбас профилактиктиг арга боол турар. Оларны үргүлчүлүдиг болгаш шын ажыглаанда, ракта удур профилактиканың дээжи улам улгадыр.

Гормоналдыг эмнерни ижип эгелзэн соонда, баштайгы ийи-үш айларда куску кээр азы шуут кустурар, эмг бестери дыңзыр база ай демдээ будалыр таварылгалар турар. Ындыг байдал удатпайн эрте бээр. Гормоналдыг эмнерни ижериниң чурумун хажытпайн ижип, чаңчыга бээр, куску кээр, арай аарысаар чорук чидер, ай демдээниң көстүрү чурумчуур.

Божуваан аныяк кижини гормоналдыг эмнер ижип болур бе?

Мурнунда божуваан, ам-даа уруглук болуксавас аныяк кижээ иштелишкенден гормоналдыг эмнер-биле камгаланыры эң таарымчалыг. Ай демдээниң көстүрү чурумчуу берген элээди уруглар база гормоналдыг эмнерни ижип болур. Оларны ижерге, ай демдээ көстүр мурнунда азы ооң үезинде аарыыр чорук чиде бээр.

Гормоналдыг эмнер ижерге, чамдык улус семирер деп бодаар. Ийе харын,

Эмчиниң сүмелери

ГОРМОНАЛДЫГ ЭМНЕР

хөлчөк ховар таварылгаларда бир-ийи килограммны немең болур.

Оон аңгыда ындыг эмнер кижиниң сексуалдыг күзээшкенин чидирер деп бодал база бар. Ындыг-даа болза ооң бадыткалы чок. Күзэнчиг эвес иштелишкенден камгалал улуг болганындан, эр, кыс ийи кижини бот-боттарынга долзу-биле бердинип, хостуг алдынарынга, ооң уламындан долу сексуалдыг таалалды алырынга салдарлыг.

Мындыг эмнер элээди уругларның арнында маткаларны чидирер, арын болгаш мага-боттун дүктелерин эвээждир. Ол ышкаш кештиң үзү эвээжээр, кургуяк чидер. Үжен беш хардан өрү назылыг таакпылаар херэзженнерге гормоналдыг эмнер ижери хоруглук.

Гормоналдыг эмнерни кижини боду, эмчиниң сүмези чокка ажыглап болур бе?

Чок. Силерниң организмниң онзагайларын барымдаалап тургаш, кандыг эмни ижерин, кайы эмни база канчаар, кайы хире хемчээлдиг ижерин силерге чүгүле специалист эмчи шын болгаш долу тайылбырлап, сүмелеп, бээр жүрүлүг. Ол ышкаш эмнелерге кайы хире болгаш кээп хынадып турарының чурумун база-ла эмчи айтып бээр.

Гормоналдыг эмнерни ижер үезин шыңгы сагыр. Чүгүле ынчан олар чүс хуу дээштиг болур. Гормоналдыг эмнер-биле чергелештир чамдык антибиотик эмнер ижерге, оларның дээшти кудулаар. Ол ышкаш гормоналдыг эмнерни ишкен соон дарый кустурган азы куду олурткан болза, неделя дургузунда өске аргадан (чижээ, презерватив) немей ажыглаары күзэнчиг.

Херэзжен кижини гормоналдыг эмнер

ижерин соксаткан соонда, дораан-даа азы элзэн болгаш-даа иштели берип болур. Ол кандыг эм ажыглап турганындан база кайы хире үр камгаланып турганындан хамаарышпас. Келир үедеги ажы-төлдүн кадыкшылынга гормоналдыг эмнер салдар чедирбес.

Эр-кыс чорук соонда дораан ижер эмнер бар бе?

Ийе, бар. Ынчалза-даа оларда гормоннарның хемчээли хөлчөк улуг, ынчангаш оларны чүгүле эргежөк чугула таварылгаларда, чижээ, күштээшкен болган болза, презерватив орлу бергенде, ажыглаар.

Гормоналдыг эмнер кадыкшылга хоралыг бе?

Үжен ажыг чылдар бурунгаар, гормоналдыг эмнер чаа тыттып келгенде, оларга гормоннар хөй хемчээлдиг кылдыр кирип турганындан арай таарымча чок турганы шын. Амгы үеде гормоналдыг эмнерде гормоннарның хемчээлин эвээжеткен, ынчангаш херэзжен улустун оларны ишкеш, бергедээр чоруу таварышпастан. Гормоналдыг эмнер тыттып келгенден бээр оларны ийи чүс миллион ажыг херэзженнер ажыглап турар. Гормоналдыг контрацепцияга хамаарыштыр шинчилел ажылдары доктаамал чоруттунуп турар. Амгы гормоналдыг эмнер кадыкшылга хора чок дээрзин хөй-хөй шинчилелдер бадыткаан.

Гормоналдыг контрацепцияда ижер эмнерден аңгыда, өске аргалар бар бе?

Ийе, бар. Ийи азы үш айда бир катап сыккырттып алыр эмнер бар. Ол ышкаш норплант деп арга бар. Бир эвес сыккырттыр эмни ооң хевирин барымдаалап, ийи азы үш айда бир катап сыккырттып алыр болза,

норплант арганын езугаар, тускайларны өжүнүн кеш адаанче кеск чыл хуусаалыг кылдыр суп каар.

Гормоналдыг эмнерни ижерин кан соонда, херэзжен кижини катап база божуп болур.

Гормоналдыг эмнер СПИД-галаар бе? Чок. Күзэнчиг эвес ишкенден камгалаар дээрден баш гормоналдыг эмнер СПИД болгаш ешээр аарыглардан камгалавас. Ыларга немей презерватив ажыартык эвес.

Гормоналдыг эмнерниң хевирин шилиттинген болгаш организмге т болза, ооң ажыгалы үе-биле кыланмас. херэзжен кижини чеже иштеликсевезил, ынча үе иштин ижи болур. Чүгүле кезек-кезек эмчиге шинчидип ап турары арты.

Амгы үеде күзэнчиг эвес иштелиден камгалалда көскү черни гормон контрацепция ээлеп турар. Ол шылга айыыл чок болгаш иштел дээштиг. Ооң-биле кады оларны лалы сексуалдыг харылзааларга салдарлыг. Дыка хөй херэзженнер чорук үезинде иштели бээрден к оон шуут чайлаарын кызыдар ийи боттарын хостуг алдымас, ооң ур чогуур сеткил ханышкынын, секс таалалды албас. Гормоналдыг контрацепция херэзжен кижини күзэнч иштелишкенден бүзүрелди-бил галавышаан, коргушкундан хостог

Гормоналдыг контрацепцияны кылдыртыры-биле деңнээр болза аар уржуктарлыг, кадыкшылга салдарлыг дээрзи маргыш чок деңнээр, гормоналдыг контра аар уржуктар чок, а үргүлчүлүдиг лаанда, ракта удур профилактика амгы үеде нептереңгей апарганы м янзылыг кол чылдагааннар-биле бырлаттынар.

Нина ЛО
гинеколог

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г. Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-59,
3-20-64 факс: (39422)
2-32-59
сот.: 8-923-265-1028,
guppsbrt@mail.ru

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өрттээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет –
44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пункту-
зун езугаар) организацияларны болгаш
албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар
кады ажылдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

ИП Олгас А Ю
ОГРН 11517190004490

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Согласно п. 5 Положению об условиях и порядке проведения конкурса на замещение должности председателя администрации сельского поселения сумон Целинный Кызылского кожууна Республики Тыва, утвержденного решением Хурала представителей сельского поселения сумон Целинный Кызылского кожууна Республики Тыва от 22 октября 2016 года № 9, объявляется о прод-

лении конкурса на замещение вакантной должности председателя администрации сельского поселения сумон Целинный Кызылского кожууна Республики Тыва на 20 календарных дней августа 2017 г. по 20 августа 2017 г.

Прием документов осуществляется по адресу: с. Целинный, ул. Рабочая б/н., администрация с. Целинный, с 9.00 ч. до 17.00 (включительно). Контактный телефон: 89991794890.

ДЕТКИМЧЕНЕР БОЛГАШ ДУЗАҢАР ДЭЭШ ЧЕТТИРДИВИС

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолга, Тыва Республиканың Чазаанга, Дээди Хуралдың депутаттарына, Культура яамызынга, Кадык камгалал яамызынга, Өөрелдиге болгаш эртем яамызынга, Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызынга, Национал херектер талазы-биле агентилелге, Республиканың Р.Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының коллективинге, Тыва Республиканың Чазааның Үрер-хөгжүм оркестринге, Тываның В.М. Халилов аттыг күрүне филармониязынга, Национал оркестрге, Алдан-Маадыр аттыг национал музейге, Кызылдың уран чүүл колледжинге, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем кожууннарның культура эргелелдеринге, культура ажылдакчыларының профэвилелинге, Ниити-россияның Улусчу Фронтунунун регионалдыг штавынга, «Үстүү-Хүрээ» делегей чергелиг

фестивальдың оргкомитетинге, Республика уран чүүл школазының доозукчуларын өөреникчилеринге болгаш өөреникчилер ада-иелеринге, республиканың кожууннарның шупту дөргүл-төрелдерге, чаңгыс классчыла коллегаларга, эш-өөрге – бистин ынак ача-эживис, акывыс Тимур Дыртык-оолоо дулуштуң мөчээни-биле холбаштыр эгитмес аар чидирини үлежип келген кижиле шуптузунга четтиргенивис илередип тур бис.

Россияның өске регионнарындан келг аңгы-аңгы хоорайлар, чурттардан кажыыдалгааларын чоруткан Тимур Дыртык-оолович коллегаларына четтиргенивис илереттенивис. «Тыва КТРК», «Чаа чүс чыл», «Тыва 2 телеканалдарның журналистеринге Тимур лушка хамаарышкан сактыышкыннарны чырканы дээш база четтирип тур бис.

Хүндүткел-биле өөнүн ишти, уруглар төрелдеринде

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11256 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 375

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЖУН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000 Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шожун – 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак – 2-17-91
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван),
Экономика, үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанчы Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткүз
Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлан
(Кызыл, Шетинкин болгаш Крайченко 1).
Солунда парлаттынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дуушпун барып болур. Айыттыг саннары бот
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш автор
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге – 11530,
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катап үнер
Хемчээли 3 парлар ама
Номерни парлаггаже дугааганы
график езугаар – 21.00. хөрөк кырында – 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долдур